

אברהם מאפו והעיתונות העברית: כך נולד הראיון הראשון

גדעון קוץ

חריפה על העיתוננים ועורכיהם והתחשבן במרירות עם אותם עורכים שלא פרסמו מידע או ביקורות על ספריו.

באוקטובר 1861 התפרסמה בעיתון המגיד כתבה פרסומית של חיים אליאשוויץ מווילנה שהציג עצמו כסוכנו הבלעדי של מאפו:

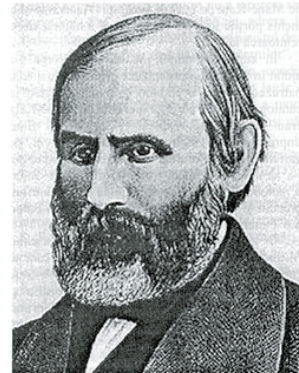
הנני להודיע כי הפקידני החכם המליץ הנפלא הד"ר אברהם מאפו נ"י לסוכן על כל ספריו, אשר הוציא ואשר עתיד להוציא לאור. ובאשר עלה ברצונו להדפיס שנית את ספרו **אהבת ציון** גם חפץ הוא להוציא את ספרו **אשמת שומרון** אשר אתו בכתובים, וידו קצרה מבלי דמי קדימה, ע"כ נועצנו אשר כל איש החפץ לקחת מאתנו את הס' הנ"ל יכתוב ידו אלי וישלח לי חמשה עשר קאפ |קופייקות, מטבע רוסי|. בעד ספרו הקטן **חנוך לנער** אשר ישנו תחת ידי ואשר הוא בעצמו חבר יקר ללמד לנערי ב"י דרכי לשון עבר ודקדוקה, והכסף הזה יחשב לד"ק |דמי קדימה| על החבורים היקרים א"צ |אהבת ציון| וא"ש |אשמת שומרון|. תקותנו חזקה כי אוהבי לה"ק |לשון הקודש| לא יחשכו ממנו דבר מצער כזה, למען נחליף כח לשאת משא הרפסת הספרים היקרים הנ"ל.

לאחר ההודעה המסחרית השגרתית סיפק הסוכן הזרז "סקופ" לקוראיו: טקסט מקורי ובלעדי שכתב מאפו לקידום מכירות ספרו. אין מדובר בטקסט שנכתב עבור העיתון, ומאפו לא חרג ממנהגו ומן הקוד של יחסיו עם העיתונות, אלא בדברים שכתב למתווך, לסוכן, וזה הביאם לפרסום.

ולמען ידעו אחינו על מה אדני החבור **אשמת שומרון** הטבעו, הננו לתת לפני הקורא את אשר כתב החכם המחבר אדותיו וד"ל |ודי להכימא|: ובקרב אוציא ספרי **אשמת שומרון**, מועדו אחרית ימי יותם ימי אחז וראשית ימי חזקיהו, מקומותיו: הלבנון, הגלעד, בית אל, ירושלים, הר שעיר, ולתכליתו הוא חוקר כי: חלק לבם עתה יאשמו. חזיונותיו נעלים על חזיונות **אהבת ציון**. ראשיתו: בימי אחז מלך יהודה ופקח בן רמליהו והושע בן אלה מלכי ישראל, עת נחרו גרוני הנביאים מקרוא אל בני מרי, וילאו לפרוש כפיהם אל עם סורר תועי לבב. בעת ההיא סרר אפרים, בגדה יהודה, אפרים הוציא להורג בניו ויהודה גם הוא העביר בניו למולך בתופת אשר בגיא בן הנזם: ותפג תורה מציון, ואמת ונכוחה ברחא משערי ציון להטמן בנקרות הצורים. ובסעפי הסלעים, ביער שכן צדק ובמערות אמונה. – באשר צללים שם אור, כי כן ברא אלקים תבל וכן הכינה, קיץ וחורף נפגשו, לילה ויחור נשקו מני עד, וכן יצר אלקים את האדם, יצר מחשבות לבו רע, ושכל טוב ככרוב סוכך למו מסביב, לכל ילך האדם בשרירות לבו, ונוגה מראה הקשת ביום ענן

יחסיו של אבי הרומן העברי, אברהם מאפו (סלבודקה, קובנה 1808–קניגסברג 1867), עם העיתונות העברית באירופה היו שונים מאלה של רוב סופרי ההשכלה בני תקופתו. האחרונים פרסמו בעיתונות ענייני ספרות או אקטואליה או שימשו עורכים וחברי מערכת והיו מוכנים לספק שירותים לאמצעי התקשורת תמורת פרסום הטקסטים שלהם, כמו כתיבת שירים ודברי הלל לעיתון ולעורכו, כי ראו בהשתתפותם אמצעי חשוב להפצת יצירתם בקרב הציבור המצומצם שקרא עברית. מאפו נמנע מלכתוב לעיתונות וראה בה, כמו סופרים אירופים חשובים רבים, מדיום נחות מבחינה ספרותית, שאינו מתאים לכתיבת סופרים. הוא סירב לעסוק בכתיבה פובליציסטית ולהביע את דעתו בענייני השעה אלא באופן בלתי ישיר, באמצעות ספריו עם זאת גם הוא ראה בעיתונות העברית מדיום לקידום הפצת ספריו וליחסי ציבור. כך הצליח לפתח מעין נוכחות לא ישירה בהם, בדרך כלל באמצעות מתווכים ספרותיים, ואף לתרום להתפתחותם של ז'נרים חדשים בכתיבה העיתונאית, כמו מה שיכול להיחשב כראיון הראשון בעיתונות העברית.

מאפו, בסיוע יועציו ומקורביו, הופיע בעיתונות כגיבור תרבות, לעתים כגיבור טרגי ולא כעיתונאי מן השורה, כמי שכותבים עליו ולא כמי שמנהל דיאלוג ישיר עם הציבור. זה תרם בלי ספק לחיזוק הילתו כסופר חלוץ ומוביל יחיד במינו ובדורו והגביר סביבו את אפקט המסתורין הנחוץ לבניית "כוכבים". זאת למרות יחסיו המתוחים עם מרבית עורכי העיתוננים העבריים, שלא הבינו את יחסו למפעלם החלוצי והאשימו אותו בגאוות יתר או בעצלות. מאפו עצמו תירץ את סרבנותו לעתים קרובות במצב בריאותו, אך בשיחות עם מקורביו מתח ביקורת

אברהם מאפו

ורעיו היה אוהב לפעמים להרבות שיחה ולשפוך לפניהם רוחו. שיחה הייתה מיושבה, בלתי חיה ובלתי חריפה.⁵ כלומר מאפו לא התאים לפולמוס בענייני אקטואליה, מה שלא מנע ממנו להצליף בחריפות בעל פה ובכתב במכתביו הרבים שפורסמו בעיתונות העברית של תקופתו. בחייו הפרטיים גילה מאפו פחדנות רבה, אך לא כשהדבר נגע לענייני ספרות. בצד מודעותו לחשיבותם של העיתונאים בקידום המכירות של ספריו, הוא לא הסתיר, כאמור, את זלולו בכתיבה העיתונאית שאינה מתאימה, לדעתו, לסופר רציני, עוסקת בסנסציות ומונעת על ידי טעמים מסחריים בלבד. הוא סיפר במכתב לאברהם שלום פרידברג:

ואותי יום יום ידרשון כותבי העתים, לקוטי לקט בשדות אחר ישחרוני לחלק למו מאמרים. גם היום הגיעוני דברי החכם [אלכסנדר הלוי] צעדערכובים מאודעסע בפעם שלישית קול מבשר המליץ. אמנם נמלצו אמריו, אך קצתה נפשי בכתבי העתים ובכל המונם ושאונם לא אשמע קול נעים וערב הדופק לב רגש, כי אם קול דברים אשר יעברו לפני כשריקות הילק אשר פשט ויעף [...] שלשה מכתבים עמדי מהמליץ ושלשה מהחכם יוסף כהן צדק וכהנה מהכרמל, כולם אלי יתחננו לבוא בקהלם, אך אין רוח חיים נושבת בס ולמה תבחר מחנק נפשי? לכן אשקטה ואביטה במכוני בעד החלונות הפתוחים, אראה פני הלוט, אגלה המסכה הנסוכה עליהם, אשחק ואניע אחריהם ראש. ועל מה יחרדו את כל החרדה הזאת? לא על דבר ה' כי אם על כסף נמאס!⁶

כשם שתייב את מלאכת העיתונות, כך שנה את עבודת התרגום, והטיעון שלו גם כאן היה "סופר אני ולא סוחר".⁷ בריינין למד מבנו של הסופר, ד"ר לייב מאפו, כי הספרות הצרפתית השפיעה עליו במלאכת כתיבת הרומן: ויקטור הוגו, אלכסנדר דיומא האב ובראש כולם אז'ן סי, מחבר **מסתרי פריז**. בד בבד הוא לא היסס לתקוף בחריפות את עמיתו קלמן שולמן שהתרגום העברי שלו **למסתרי פריז** היה רב המכר הגדול של התקופה, הרבה יותר מאהבת ציון. לדבריו יש לכתוב ספרות מקורית בעברית ותרגום משפות זרות אינו מוסיף דבר לספרות העברית, פוגע בהתפתחותה וגוזל את קהלה ומהווה כניעה לטעם ההמון. כך הוא כתב לאחד מידידיו: "כמעט פרש העיט הצבוע כנפיו לעוף – והנה המונים המונים התעוררו עלי, ובני הדור החדש רואים את הקולות, וקול המון חוגג נשמע גם בס. קול המון חוגג יום חתונת העבריה עם הצרפתי אייזען-סי".⁸ לפי עדותו של מרדכי פלונגיאן לפני אברהם שלום פרידברג, כשנפגשו השניים בכיתו הטיח מאפו בשולמן כי "המעתיק סיפור בלטריסטי משפיל נפשו להיות כבהמה כי מעלה גרה הוא".⁹ מובן שגם קנאת הסופרים שיחקה כאן תפקיד לא מבוטל. לפי ראובן בריינין, הרומן **אהבת ציון** נכתב בהשפעת כתיבתו של סי. לפי אברהם שאנן, **מסתרי פריז** שימש יסוד לרומן **עיט צבוע**,¹⁰ אך מאפו, כפי שראינו בדבריו לעיל, חשש כי התרגום יפחית מערכו ומתפוצתו של הרומן שלו שעמד להתפרסם.¹¹

הראיון הראשון

הסוגה העיתונאית של ראיון כמפגש ושיחה בין הכתב המראיין למראיין מוסר המידע, אומצה בעיתונות האמריקנית רק בשנות השישים של המאה התשע-עשרה.¹² בארצות הברית זו הייתה, בדרך כלל, חלק בלתי נפרד מן הדיווח מן השטח, סטנוגרמה של הדברים

חשך, לאות ברית שלום הוא, להודיע לבני האדם כי שלום עשה ד' במרומיו, לתהפוכות הצוררות, מראש עפרות תבל עד ראש כוכבים, ובעבור הרע לא ישחית את הטוב כי אם יוציא יקר מזולל, יתן טהור מטמא, ומרור עקש ופתלתול יפלה לו ישרי לב המשכילים לדעת את ד', המזהירים בין חשוכים כמראות הקשת בעבי שחקים וכוכבי הרקיע באשון לילה. גם בפרוע פרעות בישראל וביהודה, עת נאצו תפארת גאונם וישח אדם לשקוצי הפסילים, גם אז זרח אור ד' לישראל, התנוססו טהורי לב כאבני נזר על אדמת ד', ובסגור אחר דלתות בית ד', פתח לבנות דלתיו לבוא בו שומרי אמונים, אז באורים כבדו את ד', בכתר יערות את קדוש ד'.

חיים זלמן עליאשעוויץ בוילנא²

טקסט זה של מאפו מצביע על כישרונו הרב בכתיבת "תסריט" קצר לשם יחסי ציבור. הוא מיטיב לתאר בחדות ציורית ובאפיות נוקבת את התקופה, את המקום, את העלילה ולקחיה, ולעורר את ענייניו של הקורא.

מכתב אישי נדיר למערכת, כדי לקדם את מכירת ספריו, שיגר מאפו עצמו לרש"י (ר' שמואל יוסף) פין, עורכו של עיתון המשכילים של וילנה הכרמל, שהיה ממקורביו בתחילת דרכו, ופין פרסם אותו בא' בסיון תרכ"ב, 21 במאי 1862.³ בתחילת המכתב טרח מאפו להבהיר בתשובה לשאלה דמיונית של העורך, כי אין בכונתו לתרום מאמר עיתונאי וכי החדשות היחידות שברצונו למסור נוגעות לספריו. "מה לך כי עלית לכרמל תשאלני, הבשורה בפיך, אם חדשות תגיד? הנני נותן לך מדרך כף רגל בהררי עוז", דברי העורך. ומאפו ענה: "ועל חסדך זה נפשי תברכך, ואני תקוה כי גדול יהיה חסדך האחרון מן הראשון, הנחה לי וארים נסי על בחורי ישראל הבוחרים בשפת עבר להודיעם, כי מחברתי אשמת שמרון נכונה אתי בכתובים". מאפו הודיע גם על צאתה לאורה קרובה של מהדורה חדשה של **אהבת ציון** והציג מראש באירוניה את טענות קהל הקוראים אליו על האיחור הצפוי בהופעת הספר **עיט צבוע**: "הסי! קול ענות אני שומע מכל עבר ופאה לאמר: ומה דברי העיט הצבוע? האם לא נראה אחריתו? [...] אל נא, ידידי ואלופי, אל נא תרננו באהליכם", הוא הרגיע את טענותיהם, "הן החלותי לדבר אל המוציא לאור את דברי הכרמל, ואתם הטו אזניכם אל אמרת". הוא קבע את כללי המשחק של מכתב למערכת שאינו דו-שיח ישיר עם הקורא ועמד, בין היתר, על הקשיים הפיננסיים שעמם מתמודד סופר עברי ועל הנושאים שבהם בחר. בסופו של המכתב גילה מאפו את נכונותו של מו"ל הכרמל לשמש כתובת לאיסוף המקדמות מהקוראים לרכישת הספרים העתידיים. זו פרקטיקה שהעיתונים העבריים הפסיקו לאחר הסתבכויות עם סופרים שלא עמדו בלוח הזמנים ומאפו, כפי שהודה בעצמו, נמנה אתם... "ורדאקציאן [ומערכת] הכרמל הואילה בטובה לאסוף אליה את דמי הקדימה, הן זה הדרך הנכון והבטוח לי ולדורשי ספרי".

ביולי 1863 פרסמו המו"לים קלמן טויבער ומשה קאטקינד, תלמידי בית המדרש לרבנים בוילנא, מאמר על הספר **אהבת ציון** שעמד לצאת לאור במימונם, אך ביקשו מן הציבור לחתום ולשלם תחילה על ספר הלימוד שמאפו הוציא.⁴

ראובן בריינין תיאר את מאפו כטיפוס שלקה במניה-דפרסיה, לפי תיאור אחד ממכריו המדבר על מחלת העצבים שלו. הוא היה, בדרך כלל, "שתקן, שומע הרבה ומדבר מעט, אולם בקרב מידועי

מירי 15 ספרי א-צ (אהבת ציון) לחלקם בעירך ואין כל חזון. ואם לא מכרם עד כה, יגדל-נא חסרו להשיב לי את הנותרים, כי לא נכחד ממך, כי את כל ספרי א-צ הוצאה שניה מכרתי לאיש אחד פעם אחת, והאחרים אשר היו לי ספרותמו; ומה ישמח לבי אם ישוּבו אלי אחרים תחתם להיות שמורים בידי לעת מצוא. – חלק ראשון, אשמת שומרון, נשלם בפרוס ובעוד ב' ירחים יצא גם חלק שני. ושלוש לך, ושלוש תגיד בשמי לה' פרומקין. ויתר דברי יגיד לך ידידנו המשכיל מהרמ"י (מורנו הרב מרדכי יצחק) קורלאנדסקי.

והנני בהגות אהבה ידיך ומכבדך,

אברהם מאפו²²

תיאור מצבו הפיזי של מאפו יחזור בכתבת הראיון, כמו גם טרדותיו בהוצאת ספרו החדש ובמכירת ספריו לשיפור מצבו הכלכלי.

קורלאנדסקי היה משכיל, איש עט וספר, שיכול היה להתאים ל"דרישה" של זולא – "סופר מראיין סופר". הוא נמנה גם עם מקורביו ומעריציו של מאפו ולכן מדובר בכתבה אפולוגטית. קהל היעד היה הציבור המצומצם עדיין של קוראי הספרות והעיתונות העברית, ובהם החוג החברתי של הסופרים ועורכי העיתונים שאתם ניסה קורלאנדסקי ליישר את ההדורים עבור מאפו. כתבתו של קורלאנדסקי הייתה קרובה לז'נר "הדיוקן הספרותי", ביקור אצל הסופר "בנעלי בית". אך יש בה כל המרכיבים של ראיון. קולו של אברהם מאפו נשמע לצד זה של מראיין, בדרך כלל באמצעות ציטוטים בגוף שלישי. המרכיב הסנסציוני, כנדרש במודל האמריקני, מופיע גם הוא. כבר בפתח כתבתו קובע קורלאנדסקי, כי היא סוגה שונה מאלה שאליהן התרגלו קוראי העיתון, ומציב את כללי ז'נר האינטרוויו-הראיון:

לאוהבי החכמה וסופריה!

אלופי הנכבדים קוראי המליץ, הנה באתי בדברי אלה לא להשמיעכם חדשות על הממלכות ועל מדינות, כי אם להודיעכם ולהשמיעכם דברים אשר בקשתי אני לדעת. והם דברי ספרי עיט צבוע של החכם והמליץ מפואר מאפו? אשר יכובדו אחר בשלש או בארבע שנים לתמהון לב כל הקורא בס, ובעברי דרך קאוונא, אמרתי אסורה נא ואראה את פני הסופר, אשאל את פיו על מה זה ועל מה זה נמשכה הליכות עיט צבוע לארבע שנים?

הכלל הראשון הוא "להודיעכם ולהשמיעכם דברים אשר בקשתי אני לדעת". כלומר, אין מדובר בדיווח או במעקב אחר דברים שאירעו, אלא ביוזמה של הכתב, המבקש תשובות ישירות על שאלות שהוא מציב. אחר כך מוצגים עקרונות הראיון: "אמרתי אסורה נא ואראה את פני הסופר, אשאל את פיו" – ביקור בבית המרואיין, מפגש בין השניים, וחילופי דברים בין המראיין למרואיין. נושא השאלה הראשונה הוא האיחור בהופעת עיט צבוע תוך מתן נתונים מפורטים להסביר את התהליך האטי של ההוצאה לאור.

(1) עיט צבוע חלק א' יצא לאור בשנת תרט"ז [1856] ב-2000 עקומפלארין [ועותקים]. (2) חלק ב' יצא לאור לאחר שלש שנים, בשנת תרכ"א, [ב-1700 עקומפלארין]. (3) חלק ג' הרים נדבה בשנת תרכ"ג לעזר ולתועלת לתלמידי עניי בית מדרש הרבנים בעיר ווילנא אשר לא הדפיסו ממנו רק 1000 עקומפלארין (כן אמר לי המחבר כי 1300 עקומפלארין עורף בשני חלקים הראשונים העודפים על חלק השלישי עלו בתהו). בגשת המחבר עתה להדפיס את [החלק הרביעי, לא יוכל להדפיס ממנו רק 1000. ואם לא ישית מחיר א' ובי' על כל אחד הלא יהיה עמלו לריק?].

שנאמרו בלבד. העיתונות האירופית, החלה בכך העיתונות הבריטית, אימצה את המודל האמריקני. בצרפת חדר הז'נר לעיתונים רק בשנות השמונים, אך בניגוד לבריטים, שהתעניינו בראש ובראשונה בראיונות עם מדינאים ואנשי ציבור, ייחדו אמצעי התקשורת הצרפתים מקום רב לראיונות עם סופרים שהיו גיבורי תרבות בקרב ציבור הקוראים הרבה יותר מן המדינאים.¹³ וכך הראיונות החשובים של מדינאים צרפתים הוענקו תחילה לתקשורת הזרה, הבריטית והאמריקנית.¹⁴

הראיון הספרותי הופיע בעיתונות הצרפתית בשנות השמונים, לאחר הליברליזציה בחוקי העיתונות שאפשרה לקיים ראיונות ללא איום מתמיד של ענישה וצנזורה. לאמתו של דבר הראיון הספרותי ירש סוגה שהייתה קימת כבר משנות השלושים: "הדיוקן הספרותי".¹⁵ הראיון כלל בדרך כלל ביקור בבית? הסופר ותיאור דרכי עבודתו, ודיווח על דו-שיח בין העיתונאי לסופר "המצויר", גם אם הובא לרוב בגוף שלישי. ברוב מקריע של המקרים הסופרים עצמם היו מעוניינים בדיוקנאות ובראיונות אלה, ולעתים גם יזמו אותם. הם היו מוכנים להסתכן בציטוטים מעוותים, בהוצאת דברים מהקשרם, וב"המצאות" של הכתבים, שבדרך כלל לא רשמו טנוגרות והסתמכו לא מעט על זיכרונם ועל יצירתיותם. הם יכלו לעשות זאת עם סופרים, אבל פחות עם מדינאים. הסופרים המרואיינים, שבדרך כלל לא הצטיינו כנואמים, לא מחו על הדברים שהושמו בפיהם, ותביעות משפטיות מעטות הוגשו באשמה של הוצאת דיבה.¹⁶

הסופר אמיל זולא, שהרבה להתראיין, התלונן על אי הדיוקים המופרזים בכתבות שפרסמו המראיינים, אך טען גם שראיון עם סופר אינו יכול להתבסס על טנוגרות יבשה, ולכן רק סופרים יכולים לערוך ראיון ראוי לשמו עם סופרים.¹⁷ העיתונאים ראו בשיחה עם סופר גם דיאלוג של הכתב עם הקהל. המראיין עצמו היה דמות בכתבה. מצד אחד היו מי שראו בראיונות אלה ניסיון לנקום לכאורה במתחרים בעיתונות שהסתכלו עליהם לעתים מגבוה – הסופרים. מצד שני דיברו מראיינים מרכזיים על סוגת "הראיון הצרפתי" שהיא, לדעתם, סוגה ספרותית בעלת אמנות וכללים משלה, המעלה את העיתונאי למדרגה של סופר.¹⁸

המילה העברית "ראיון" היא חידוש של מחייה השפה העברית ואיל העיתונות העברית בארץ ישראל, אליעזר בן-יהודה. הראיון הראשון בעיתונות של בן-יהודה התפרסם בעיתון הצבאי ב-19 בינואר 1900. כתב העיתון, הסופר והחוקר נחום סלושץ, ראיין אז בפריס את הסופר אמיל זולא.¹⁹

אך העיתונות העברית באירופה הקדימה את אחותה הארץ-ישראלית. ב-13 ביולי 1865 התפרסם בהמליץ דיווח של שליח העיתון, מרדכי יצחק קורלאנדסקי, על פגישתו עם אברהם מאפו בביתו בקובנה ובו ציטוטים מדברים שאמר לו הסופר בתשובה לשאלותיו.²⁰ נסיבות הביקור והראיון שערך אתו קורלאנדסקי מוזכרים במכתבו של מאפו אל אברהם שלום פרידברג.

קובנה, 1865

לידידי האברך המליץ היקר אברהם שלום פרידברג, שלום. עיניך הרואות כי בשמאלי אני כותב לך והיא מתנהלת בכבוד, וימיני כולה מטה. אנא דברי-נא עם המשכיל ה' [האדון] פ'21 הצעיר אשר הואיל לקחת

התיאור חופף לתיאורו של מאפו עצמו במכתבו לפרידברג. קורלאנדסקי משתף את הקורא בחישובים הכלכליים של מימון הוצאת הספרים, כדי לשותף אותו ולהמריץ לתרום את חלקו כדי לתת ליוצר אפשרות להמשיך ולהגיע אל קהל.

זכרו נא קוראים הנכבדים, כי ככלות אהבת ציון מקהל אוהבי שפת עבר, זה ארבע שנים. שחרוהו קונים ולא מצאוהו עוד, כי מיום יצאתו מבית הדפוס עברו שנים עשרה שנה, וירבו במחירו וישלמו בעדו ארבעה וחמשה. ויאצו רבים וכן שלמים בהסופר להוציא שנית לאור, ולא האזין אליהם, בדעתו את רוח קהל הקוראים מבני עמנו המתאווים תמיד לאשר איננו, והזונחים כל יקר הנמצא, ומקץ שנים עשרה שנה הוציאו המחבר שנית לאור, וכאשר חזה מראש, כן היה, כי רק אנשים אחדים בקשו ממנו איש איש ספר אחד, להלאות את המחבר במשלוח הספרים הכבד מאד. לו חסו על עמלו כי עתה דרשו ממנו לכל הפחות עשרה ספרים פעם אחת, כאשר כן יכר [וכבוד] המחבר במשלוח ספרו **אשמת שמו** הנכון לצאת לאור בעוד שני ירחים – ואתם אוהבי שפת עבר דעו לכם, כי הספר האחרון הזה נעלה שבעתים על כל ספרי המחבר. כן בחזיונותיו וכן בשפתו הנשגבה, דרשוהו בהמצאו, כי אם נקל היה להדפיס שנית חלק אחד **אהבת ציון** מקץ שנים עשרה שנה, לא נקל יהיה להמחבר להדפיס שנית את שני חלקי **אשמת שמו**, גדולי האיכות וקוניו יחמלו עליו, ולא ישאלוהו לאחרים, פן יאבדו ממנו, כאשר לא נותר כמעט ספר אחד **אהבת ציון** בידי בעליו הראשונים. עורו עורו אוהבי שפת עבר מכל עיר ועיר ודרשו מיד המחבר מספר ספרים אשר ישוה על המחבר לשלחם, ובאכלו פרי עמלו, עמל כפיו, ונתן לנו את יתר חזיונותיו אשר אתו בכתובים.

ושוב עדות מן השטח על ספריית המחבר ועל עיסוקו בתחום אחר, לצד כתיבת רומנים: פעילותו החינוכית בהוראת השפה העברית וגם עידוד לימוד שפת המדינה ושפות אחרות, כנדרש על ידי תנועת ההשכלה. הכותב חוזר ומביא את מסקנותיו ופונה אל הקוראים לרכוש את ספרי מאפו מידיו.

אשר ראיתי בביתו בלימוד ספרות העברית, וכן בלימודי לשונות שונות החיות המדוברות באיראפא, אשר בקל ולא ביגיעה רבה ישיגו נערי עמנו ידיעה רבה בהשפות החיות האלו, בהגינותיהם ובכללי דקדוק מבטאיהם וידיהם תעשינה תושיה לכתוב ולדבר בהשפות האלו בטוב טעם ודעת כלשונם המדוברת בינותם, בשפת יהודית הפשוטה – ועוד סגולה נחמדה ראיתי בביתו בכתובים, ספר יקר הערך רב הכמות ורב האיכות: הלא הוא ספר **אמון פרגו** בתכנית "אלענדארף" [ספר הלימוד של מאפו נכתב במתכונת ספר לימוד הדקדוק הגרמני של אולנדורף], אך נעלה הוא ממנו שבעתים בסדר הלימוד מן הקל אל הכבד, עד כי נער בן תשע שנים אשר ישלימהו בשנה תמימה יכתוב שפת עברית בטוב טעם ודעת, וגם הגדולים ימצאו בו חפץ, ותועלת מחכימת פתי. ע"כ [על כן] התעוררו התעורר אתם בני עמנו המחבבים שפתנו העברית הנאדרה בקדש, לעזור להחכם המחבר מהור"ר אברהם מאפו נ"י, לאסוף ספריו לכיתכם, וכן להתאמץ להפיצם בין בני גילכם איש איש במקומו ובעיר מכותרתו בין אוהבי שפת עבר היודעים דין ערך השפה מפעולתי ידי המחבר הנ"ל. ואם עד כה לא גמלתם להסופר הנ"ל כגמול וכפועל ידיו, לנו תו עתה עז ותעצומות וקנו מידו ממש, ולא מיד איש הבינים את ספרו **אשמת שמו** אשר יופיע לאור במשך שני ירחים, שני חלקים בפעם אחת.

המראיין מעיין גם במסמכים שמעמיד לרשותו הסופר המרואיין – מכתבים מסופרים ואנשי אקדמיה לא יהודים המבקשים לתרגם את ספרו.

וטרם אפרד מהקוראים הנכבדים אודיע כי החכם מאפו נ"י [נרו יאיר] ספר לי גם הראה לנו המכתבים מחכמי נוצרים וממורים הראשים (פראפעסארען),

וישיבני: כי עלה בדעתו אחד משני אלה, א) ידפיס 1000 מחלק ד' והיה מחירם כנ"ל, ב) או יחכה עד אשר יספו שלשה חלקיו הראשונים, ואז יוכל להדפיס כל הארבעה חלקים ביחד. אך עוד עצה שלישית בהמבוכה הזאת, והיא תלויה ברצון מחבבי ספריו, זאת היא: אשר יחושו וימהרו לקנות ממנו מחברתו הנעלה **אשמת שמו**. ואז ידפיס את החלק ד' מספרו **עיש צבוע**, ושית עליו מחיר, כמחיר אחד החלקים הראשונים.

השאלה השנייה עוסקת בנושא המטריד את עורכי העיתונות העברית – סירובו של הסופר לשותף פעולה ולתרום להם מפרי עטו. המראיין מוצא את טיעונו מוצדקים ומנהל על סמך זה דיאלוג עם קהל הקוראים.

אחרי הרגיעתו את רוחי בדברי שאלתי הראשונה, שחתי לשאל אותי עוד: מדוע ישחרוהו רבים וכן שלמים, ואין מענה בפיו? למה ישיא עליו עין אשמה, כי ישחורו עליו חטאת העצלות, או חטאת גדולה מזאת, חטאת גאון וגבה רוח? אבל, כאשר שם הסופר לפני פרישת דברי עותו, אז נהפך לבי בקרבי לגור לו; ואלה הם דבריו היגיעים: זה ששת שנים מיום קבל מכתבים, היה טרוד מאד לכלות את אשר הכין. וגם טרדת בית וטרדת משפחתו, עלו על צוארו. כי בכל העת ההיא היתה אשתו בין החיים ובין המות, וזה שנתים אשר מתה עליו, והוא עתה ברד גלמוד, וכל יודע מצבו יכמרו עליו נחומי, ולא ישחורו עליו חטאת עצלות ומרי ומעל, כי מה יעשה גבר כמהו בכלות כח ידו? ואם עד כה הסתיר צערו מרבים; אך למען יגולו מעליו חטאת הרומיה, אשר יחריש ולא יענה לכל דורשיו, נשבע לי, כי גם לאחיו הגביר, היושב בעיר הבירה "פאריז", העוזרו בצר לו, ולבנו יחידו, רופא חולים במחוז "טעלז" בפלך קאוונע, לא הריץ כל מכתב; ובכן עון פלילי להאשימו לשפות מכאוב על מכאוביו, הודעתו להמו"ל כל אלה, וגם לכל קהל הסופרים המשחרים פניו במכתבים: לגול מעל הסופר כל אשמה ולהשלים את כבוד המו"ל אתו; כי גם ה' יוסף כהן צדק מאסטרייך מו"ל מ"ע [ומכתב העת] המבשר בגאליציען שלח שבעה מכתבים אליו וה' "נפתלי קעללער מוויץ" ערך אליו כמה מכתבים, וכן רבים וכן שלמים מחכמי רוסיא "מורים הראשים – פראפעסארען" שחרוהו במכתבים במטרת ענינים גדולים והוא כ אחת [כאחת] ולא ישוב. כי לא ימצא ידו לכתוב. – מגודל העבודה אשר עבר כל ימיו לתת לשפה העברית אמרי שפר רפה כח ידיו, ולא יכול לכתוב אף אות אחת.

אם במכתב לא"ש פרידברג שצוטט לעיל, הביא מאפו את סירובו להיענות להצעות אלכסנדר הלוי צדרכובים ויוסף כהן-צדק לתרום מפרי עטו לעיתוניהם, כראיה חותכת ליחסו השלילי והמזולז כלפי הכתיבה העיתונאית, כאן תירץ המראיין את הסירוב במצב בריאותו של הסופר. כתבתו של קורלאנדסקי כוללת מרכיבים מודרניים של "סנסציה" על פי המודל האמריקני: גילוי "סודות מהחדר", עיסוק בחייו הפרטיים של המרואיין, חשיפת מריבות וקשיים כלכליים, ובמיוחד עיסוק במצב בריאותו. זו טכניקה מקובלת בכתבות דיוקן ובראינות, התרשמות ותיאור מן השטח של פרט המעיד על הכלל, ובמקרה זה תיאור "עווית הסופרים" שבה לקה מאפו.

ואני מעיד על זאת באמונת סופרים כי בעיני ראיתי כי החל החכם מאפו הנ"ל לערוך מכתב קטן, אשר היה מוכרח מאד לכתוב לנכר [!] עמיתו ביד שמאלו, ובקושי מאד, שפך מעט מזעיר מלים על הגליון, וקצר דבריו במקום ובענין אשר דרוש היה לו להאריך, ולא כתב יותר מפני צערו וכאב ידיו, אשר לא יכול להחזיק העט בידי (אמנם! זאת מנת חבל וגורל סופרי עבר, מראי חזיונות נפלאים וזה שחרם). אך זאת היא שגיאתו עד כה, כי לא הודיע להמו"ל שום שרש דבר נמצא בו, לשכך תלונתו, וכן תלונת רבים מכל הערים, בקהל עם ישרון הצמאים לדבריו: אמרי חכמה, ותשובה על דבריהם הערוכים להמחבר הנ"ל.

היה, כמובן, סיבה נוספת ומעציבה, אך אר"ז לא יכול היה להימנע מהשוואות כדי להוכיח, ולו מן הבחינה המעשית, דמיון בין מעמדם של סופר ועיתונאי, והמשיך: "ועתה עוד יותר התעטף נפשנו לשמע מלב איש נעלה ומרומם כזה, מבשרנו נחזה כי אין לאל ידו להשיב גם מפני הכבוד, גם לא לטובת עצמו, כאשר יאונה זאת גם לנו מרוב העבודה העמוסה עלינו יום יום, מבלי מצא מרגוע אף רגע". הוא ניצל את תיאור קשייו של מאפו למכור את ספריו כדי לתקוף את כלל היהודים המשכילים ובעיקר העשירים שבהם, "המתמרים בכבוד הספרות העברית", שאמנם "מתאוננים על בני הדור החדש, כי ימאנו ללמוד שפת עבר", אך גם הם מעדיפים ספרות לועזית ומעניקים לה את מקום הכבוד בספרותם ואינם מוכנים לשלם עבור הספרות והעיתונות העברית: "הן בכא אליכם מחבר רוסי, אשכנזי, צרפתי, בריטני, תקראוהו לשבת במבחר חריכים החשובים, תכבדוהו ותתנו לו רב יתר מהמחיר הקצוב לספרו למען תהוללו בשער למשכילים, ומחבר עברי יבא עד כמה פעמים טרם תפנו לו מועד, ואז ע"פ רוב על רגל אחת באולם הבית תושיטו לו את המחיר בתורת נדבה כאילו כפאכם שד ופניכם זעומות".

ושוב השווה את גורלו של הסופר לגורלו של עורך עיתון עברי שקוראיו אינם משלמים דמי מנוי באופן סדיר אלא "כאשר כבר עברו שבועות אחדים מהשנה ואז תפגעו בו לשלוח לכם העלים מראשית השנה. וכמה ישכחו לשלוח המחיר, גם אם כבר בקשו". נוסף על כך, אם יתפרסם בעיתון משהו שאינו לרוחם, "אם יזדמן במשך הזמן כי נגע המו"ל או אחד מסופריו בענין אשר לא ישרה בעיניו [...] ולא יאבה עוד לשלם וגם העלים לא ישיב – וכן משפט הספרים". הקהל הזה דורש מן הסופרים העברים בראש ובראשונה, שירותים שימושיים: "והסופרים העברים המצוינים, מי יפנה אליהם? ואף אם לפעמים תצטרכו לכתבי שפת עבר אלה, לכתוב לכם מכתבים בענינים הנוגעים לתקנות אמונה ודת, או מכתבי מליצה, גם שירים לעת מצא", או דברי קינה וכתובות על "מצבות היקרים לכם". בהשוואה בין הסופרים לעיתונאים, אר"ז התעלם כאן מכך שסופר כמאפו ראה דווקא בכתובה בעיתון משום סיפוק "שירותים" מן הסוג שתואר.

לסיכום הא פנה לשוחרי ההשכלה והעברית בעלי העמדות או האמצעים: "אם באמת ובתמים תחפצו להחזיק במעוז שפתנו הקדושה [...] חושו לקחת ספרי חז"ס [ספרי המדע הפופולרי של חיים זליג סלונסקי, עורך הצפירה] ומאפו וכדומה היוצאים מחדש לאור ולא תשכחו גם אלה המונחים בקרן זויות במעונם הצר". מול מעמד הסופר העברי הוא הביא את הסופרים הזרים שהתעשרו מיצירתם ובראשם את רב המכר גם בקרב הקהל העברי: "אם אירופים אתם ובהם תתקנאו, מדוע לא תתאמצו לעשות כמוהם [...] זכרו כמה מיליאנען נתנו לאייזשען סי בעד הראמאנען שלו מסתרי פאריז והיהודי הנודד, ובמה נפל הסופר מסתרי פאריז משולמאן, או [מ]ספר אהבת ציון, עיט צבוע וכדומה למאפו אשר הפליאו לעשות, ובכתבם בשפה עתיקה ועבודתם גדלה רב יתר".²³

הראיון עורר הדים בעולם הספרות העברית אך לא שיפר, למרות רוח תשובתו של אר"ז, את יחסיו של מאפו עם עורכי העיתונים שהמשיכו לא לכבד את בחירתו להתרחק מעיתונות. הוא המשיך

האחד הוא הפראפעסאר מו"ל ה"הקיעווליאנין" בעיר קיעו, אשר כותב לו ויבקש מאתו כי יתן לו רשות להעתיק ספר אהבת ציון ללשון רוסיא וכן פראפעסאר אחר מהאקאדעמיע בעיר מאסקווא יעסוק עתה בהעתקת ספר אהבת ציון ללשון אשכנז, להראות לעם הארץ ולחכמיה ולסופריה כי גם לנו קהל העברים יש סופר נפלא, בורא חזיונות עצומות בשפה המתה, אשר לא שערום סופרי דברי הימים ובוראי חזיונות בשפת עבר באירופא, והחכם מאפו יעלה על כולם באלף מעלות.

הסופר המרוויאין ממליץ בסוף הראיון גם על ספר של כותבים אחרים העוסק בלימוד הרוסית והגרמנית, באמצעות היידיש והעברית.

כן ספר לי, כי עוד ספר יקר ונכבד יופיע עתה לאור, לתועלת קהל העברים השוקדים על לימוד שפת רוסיא. אשר חובה מוטל עלינו לדעתה בתורת אזרחי המדינה מהכם המפורסם לעוואנדא ורעהו גערשטיין אשר הוציאו לתכלית הזאת בעיר ווילנא ספר קובץ ענינים רבים בלשון רוסיא הדרוש לנו לדעת, ומדרש מלים בסוף הספר, כל מלה נעתקה ללשון אשכנז נקיה, וגם ללשוננו המדוברת (זשארגאן), ובשפת עבר, ונקל מאד יהיה לכל הלומד שפת רוסיא, להשיג מהספר הזה ידיעה גדולה ועצומה בלשון המדינה. ועתה אחי, קוראי המליץ, אל תשכחו עלילות חכמי עמנו בזמננו, בצאתם לישע להם בכל עניני חכמה. הבו! זכרו לטוב יוצריהם מרוחק, כעל רב טוב אשר גמלנו, לאסוף ספריהם אל ביתנו לתועלתו ולהיות גם להם לישועה בנרבית רוחנו ולבנו, למען לא יגעו לריק, ויפתחו עוד מעיני חכמתם ויגלו לנו עוד תעלומות חכמה, כפלים לתושיה.

מאתי מרדכי יצחק ב"ר מאיר קורלאנדסקי
מילדי עיר דאמבראווע במחוז סאקאלקי בפלך הוראדנא
גדולים מעשי ורקטאר עברי...

בתגובה מפורטת ומידית כדרכו, בכתב רש"י, אחרי הראיון, טען העורך אלכסנדר הלוי צדרבוים, שחתם בשם אר"ז, כי לא קיבל מקורלאנדסקי מעולם מאמר על ספרו החדש של מאפו: "מכתבך אשר זכרת באגרתך האחרונה עם מאמר על אודות הספר אשמת שומרון לא הגיע לידינו". אך הבטיח כי מעולם לא נטר טינה למאפו על שנמנע מלפרסם מאמר בעיתונו:

אלכסנדר הלוי צדרבוים

ובדבר הצדיקך את החכם המליץ המצוין מהר"א מאפו על מנעו מכתביו פרי עטו ממנו ומכל הפונים אליו, אך למותר הוא, כי לא עלה על לבנו לחשוב לו זאת לעוון אשר חטא, מדעתנו רוח סופרי ישראל ועמלם הרב ועצבון לבם, ואם לא נוכל להתפאר להמנות בין החכמים, אך מאז נגענו בקנה המטה ביאור שפתנו הקדושה, נקדשנו ככל המון הסופרים בה, אשר גורלם אחד, להסתפק בקב חרובין ולכלות כוחותם ושארם לעמם כקדושים, מבלי קוות להשלים גמול. וכיוון שהגענו למקומו נדע לדון אותו ולא עלה על לבנו להתאוון אף רגע על אשר ישב ברד וידום ולא ישיב לשואליו דבר...

בניגוד לעמדתו של מאפו השווה אר"ז בין משימתם ומעמדם של הסופרים והעיתונאים הכותבים עברית, אף שהוא כעיתונאי לא יכול היה "להמנות בין החכמים" כמו הסופרים, העיר באירוניה. הן הסופרים הן העיתונאים העברים עוסקים בעבודת קודש ללא גמול ראוי מן החברה. כיוון שמבחינה זו "הגיע למקומו", הוא יכול להבין את מאפו... מצב בריאותו של הסופר שעליו דיווח המראיין

אז'ן סי

ולמקומות אחרים באשכנז, במצוות רופאיו בקניגסברג ששלחו אותו לטיפול במרחצאות. "ואילו יחפצו רבים לעשות עמו מסחר בספריו הנדפסים, ובזאת יודע גם לרבים מיושבי ערי רוסיה ארצו העושים סחר וקניין עם ה' מאפו [...] שיפנו מעתה במכתביהם לה' שטינקינד, מורה בבית-ספר בקאוונא, כי ה' מאפו מלא את ידיו להשיב לכל איש למלאת מבוקשו".

מאפו עתיד היה להגיע רק לתחנה הראשונה במסעו המתוכנן: קניגסברג. חוליו הכריע אותו ביום הכיפורים תרכ"ח (1868). א"ש פרידברג העיד כי החזן ויינטרוכ שנהג לשיר לו בביתו כששכב על ערש דווי, ומשורריו "שרו תהילים במנגינה עצובה" במסע ההלוויה, אבל "המטיף ב'" שהתמחה בדברי הספד לנפטרים, לא נשא הפעם דברים כי איש לא הבטיח לו תשלום.²⁶

הערות

- 1 ראו: ג' קוק, חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית, ירושלים 2013, עמ' 12-13 (להלן: קוק, חדשות וקורות הימים).
- 2 ח' אליאשוויץ, המגיד, 23.10.1861, עמ' 8.
- 3 "מכתב אל כבוד ידידי הרב החכם בש"ת מ' שמואל יוסף פיין נ"ה' עליו יחיה", הכרמל, שנה שניה, גיליון 44, א' סיון תרכ"ב, עמ' 358.
- 4 ק' טויבער ומ' קאטקינד, הכרמל, 17.7.1863, עמ' 1-2.
- 5 ר' בריינין, אברהם מאפו: חייו וספריו, פיעטרקוב 1900, ספר שני, עמ' 80 (להלן: בריינין, אברהם מאפו).
- 6 מצוטט שם, עמ' 103-104.
- 7 מכתב לאברהם שלום פרידברג מיום 18.7.1862, מצוטט שם, ספר שני, עמ' 131.
- 8 מכתב לעלה-זהב מג' חוה"מ פסח תרי"ט, מצוטט שם, ספר ראשון, עמ' 51.
- 9 שם, ספר שני, עמ' 130.
- 10 א' שאנן, עיונים בספרות ההשכלה, תל-אביב 1952, עמ' 142.
- 11 ראו דיון על תרגום מסתרי פריז ועל יחסו של מאפו אצל נורית גוברין, כתיבת הארץ: ארצות וערים על מפת הספרות העברית, ירושלים 1998, עמ' 250-255.
- 12 M. Schudson, "Question Authority: A History of the News Interview in American Journalism 1860s- 1930s", *Media, Culture and Society*, 16 (1994), pp. 565-587
- 13 J.-M. Seillan, "L'interview", in: D. Kalifa, Ph. Regnier, M.-E. Thérenty et A. Vaillant (eds.), *La civilisation du journal*, Paris 2011, p. 1025

להתבונן בהם מרחוק ולהתלונן על קיפוחו. בגיליון המליץ מ-30 באוגוסט 1869, נזכר לאחר מותו של מאפו אחד ממקורביו, בתלונותיו על עורכו המשכיל של הכרמל בוילנה, רש"י פיין, שאותו הכיר היטב, ושבעבר פרסם את הודעות מאפו עצמו וסוכניו על הופעת ספריו, שלא הודיע על הופעת החלק השני של ספרו עיט צבוע. הוא השווה את יחסו לטיפול בכתביו בעיתון השמרני המגיד: "ולא אחת התלונן ידידי ה' מאפו נ"ע [נשמתו עדין] על זאת וכה דברתו. המגיד לא התפאר כי מההולכים קדימה הנהו ובכל זאת בשר את צאת הספר בדברים טובים. ומו"ל זה שמתהלל כי הולך הוא בצעדי ענק קדימה, לא בשר את עיט צבוע. גדולים מעשי רדקטאר עברי!"²⁴

יש להניח שהתעלמותו של הכרמל מן הספר נבעה גם מטעמי הצנזורה הממלכתית שהוטלה על העיתון שיצא לאור ברוסיה, בניגוד להמגיד שהופיע בפרוסיה המזרחית. כך פסלו כמה צנזורים ממוצא יהודי ביקורת על החסידות, והיו צנזורים שחיסלו גם חשבונות "ספרותיים" בתוך העולם הקטן של הספרות העברית. המשורר אד"ם הכהן, שהסתכסך עם מאפו, כמו פיין וקלמן שולמן, שאליהם התקרב מאפו בתחילת דרכו, שלט במדורים הספרותיים בהכרמל באמצעות חתנו, הצנזור יהושע שטיינברג.²⁵ ואולי הסיבה העיקרית הייתה הפיגור בהופעת הספר לאחר שהכרמל הסכים בעבר לאסוף את המקדמות ששילמו הקוראים על ספרי מאפו בטרם הופיעו, על סמך הבטחות המחבר.

ב-7 בדצמבר 1865 השמיע את קולו של מאפו ב"קול קורא"

בהמליץ, גדול מבקרי הספרות העברית של התקופה, אברהם אורי קובנר: "וכה הגיד לי בפיו: 'החווה חזיונות' נעלה בערכו". קובנר חשף (וזכה לנזיפה מפיו של העורך צדרכובים, שהוסיף כדרכו הערה בכתב רש"י למאמרו), כי מאפו אמר לו שבספרו הבא, חוזי חזיונות, ברצונו למתוח ביקורת חריפה על החסידים עוד יותר מאשר בעיט צבוע: "אך הפעם נודעתי מפי ה' מאפו, כי הוא שם לו למטרה מראש

אברהם אורי קובנר

את החסידות המתנכרת, ולהסיר את המסכה הנסוכה עליה". קובנר קרא במאמרו לרכוש את הספר אשמת שמרון ולאפשר למאפו להשלים את מפעל "חוזי חזיונות", שבו הוא רצה להבהיר, לדברי קובנר, ש"שרש החסידות כבר בשבתי צבי": "ובראות מאפו כי יתמו כל ספרי אשמת שמרון במהרה, אז (כך אמר לי) יראה בכל עוז להדפיס גם את 'החווה חזיונות' ולא ישים לב אל הקוצים הרבים אשר סביב שתו עליו. כן ימהר להוציא את חלק הרביעי מספר עיט צבוע, אשר רבים יחלו לו".

אך הקוצים הרבים מסביב לא הניחו לאבי הרומן העברי. "חוזי חזיונות" לא פורסם בימי חייו, בגלל התערבות החסידים. בהמגיד שיצא לאור ב-26 ביוני 1867 דיווח של אבא מאיר קליוואנסקי מקובנה על המסע שתכנן מאפו לקניגסברג, לברלין, ללייפציג ולפריס (שם התגורר אחי'מיטיבו מתתיהו), כדי לבקר בתערוכה העולמית הגדולה,

- גיליון 25, עמ' 379-381.
- 21 לדעת דינור מדובר, כנראה, בספרו של שמעון אליעזר פרידנשטיין, **עיר גבורים**, תר"ל (1870).
- 22 תוכנו הובא לראשונה אצל בריינין, **אברהם מאפו**, ספר ראשון, עמ' 60. לדבריו המכתב הכתוב ביד שמאלו של מאפו נמצא ברשותו, "כתוב על נייר דק בעל צבע תכלת באותיות עקומות". הוא הועתק לקובץ של כן-ציון דינור, **מכתבי אברהם מאפו**, ירושלים 1970, מכתב 175, עמ' 238.
- 23 **המליץ**, 13.7.1865, עמ' 381-382.
- 24 ק' בן שמחה, "דברי מסע-מכתב רביעי", **המליץ**, גיליון 35, 30.8.1869, עמ' 235.
- 25 קוץ, **חדשות וקורות הימים**, עמ' 30.
- 26 בריינין, **אברהם מאפו**, ספר ראשון, עמ' 78.
- 14 *ibid.*, p. 1026
- 15 M.-E. Thérenty, "Paroles, paroles, paroles [...] du portrait littéraire à l'interview d'écrivain", in: M. Blaise, S. Triaire & A. Vaillant, *L'histoire littéraire des écrivains: Paroles vives*, Montpellier 2015, p. 260 (להלן: "Paroles" Thérenty).
- 16 *ibid.*, p. 265
- 17 H. Leyet, "M. Emile Zola interviewé sur l'interview", *Le Figaro*, 12.1.1893
- 18 Thérenty, "Paroles", p. 267
- 19 ראו בהרחבה: ע' אלידע, "אמיל זולא מתראיין לעיתון הצבי של אליעזר בן-יהודה", **קשר**, 46 (2014), עמ' 30-38, וכן בספרו, **העולם בצהוב: לידת העיתונות הצהובה הארץ-ישראלית**, תל-אביב 2015, עמ' 140-142.
- 20 מ"י קורלאנדסקי, "לאוהבי החכמה וסופריה!", **המליץ**, 13.7.1865, שנה ה,